

ВИДАТНІ ГРЕЦЬКІ ПІДПРИЄМЦІ В УКРАЇНІ У XIX–НА ПОЧАТКУ XX СТ.: БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ

Стаття присвячена з'ясуванню важливих для України біографічних аспектів діяльності грецьких підприємців в умовах Російської імперії в XIX–на початку XX ст. На основі значного фактичного матеріалу висвітлюється підприємницька діяльність грецьких купців в Україні. Подано аналіз наслідків і значення економічної діяльності грецької діаспори для розвитку українських земель.

The paper is devoted to making clear the biographical aspects of Greek businessmen's activity under the conditions of the Russian Empire in the XIX th–the beginning of the XX th century. On the basis of the considerable amount of factual material, the facts on the business activity of Greek merchants in Ukraine are presented. The analysis of the results and significance of the economic activity of the Greek Diaspora for the development of the Ukrainian lands is given.

На сучасному етапі розвитку суверенної незалежної України нагальним завданням є інтеграція до європейської спільноти та відродження історичних міжнародних зв'язків, які український народ мав і підтримував протягом багатьох століть. Шодо цього цікавим є дослідження україно-грецьких відносин, зокрема біографічних даних видатних діячів грецької діаспори в Україні. Слід зазначити, що інтерес до названої тематики виявився в вітчизняних та зарубіжних учених одразу після проголошення суверенітету України. Саме в цей період активізувалися дослідження з історії етносів, які мешкали та продовжують мешкати в нашій державі. Серед дослідників грецької громади в Україні, які чимало зусиль доклали до вивчення історії її формування та діяльності, окремих її представників, слід назвати Н. Терент'єву, О. Терент'єву, М. Дмитрієнко, О. Ясь, Є. Чернухіна [1–4]. Метою даної статті є висвітлення сторінок історії грецької громади в Україні, пов'язаних із діяльністю відомих грецьких купців: Т. Серафіно, А. Мавро, Д. Інглезі, А. Кумбарі, В. Яннопولو, Д. Палеологу, Г. Маразлі, А. Раллі, Ф. Родоканакі, Севастопولو, А. Хараджі та інших. Увагу зосереджено на найбільш значних постатях грецької діаспори, які займалися підприємницькою діяльністю.

Наприкінці XIX ст. спостерігався інтенсивний розвиток економіки півдня України. Одеський порт поступово ставав основним пунктом ввезення та вивезення промислових товарів і сільськогосподарської продукції. Греки активно виступали в

ролі посередників між Росією та Західною Європою, а також окремими районами Азії, Африки й Америки. Так, в депеші американського віце-консула Джона Бучера, що була надіслана з Пірея 5 жовтня 1872 р. відзначалося, що відкрито нову лінію між Гавром і Одесою, що пролягла через Алжир, Мессину, Пірей, Смирну, Константинопіль і за допомогою якої здійснюватиметься пряме сполучення між Росією й Америкою [1, с. 202].

Одеські купці встановили торговельні відносини зі своїми співвітчизниками, які мешкали в різних районах Османської імперії. Завдяки їхній посередницькій діяльності в чорноморській торгівлі була створена розгалужена міжконтинентальна торговельна мережа. Одеса стала такими самими «морськими воротами», як Марсель в Франції або Гамбург в Німеччині. Грецьких торговців зерном, які мешкали в Одесі, називали «хлібними королями». Богатством і розмахом торговельних операцій особливо вирізнялися грецькі купці Т. Серафіно, А. Мавро, Д. Інлезі, А. Кумбарі, В. Яннопуло, Д. Палеолог. Найбільші торгові дома належали купцям Заріфі, Раллі, Родоканакі, Севастопуло, Папуловим. Відомо, що в середині XIX ст. родини Папулових і Родоканакі мали капітал в 2,5 млн. крб.. Кожна з одинадцяти найбагатших грецьких сімей — в 500 тис. крб.. 10 сімей — від 100 тис. до 500 тис. крб. [5, с. 361].

Європейська морська торгівля традиційно була пов'язана з торговими домами іноземних купців в найбільших портах Європи, таких як Антверпен, Амстердам, Лондон, Марсель, Ліворно, Трієст, де було багато іноземних купців та існували грецькі громади. Структурно торгові дома склалися з підприємства, розташованого в одному з портів, та низки філій. Греки спиралися на вже існуючу розгалужену торговельну мережу, що охопила всю Європу, окремі регіони Азії й Африки. Так, в 1817 р. в Одесі було зареєстровано 65 купецьких фірм. Торгові грецькі дома в Одесі спиралися на центральні дома, що функціонували в портах Європи: на Мальті, в Генві, Ліворно, Марселі, та мали зазвичай спільну з ними назву [6, с. 199]. Вони відіграли значну роль в економічному розвитку України.

Торгові дома об'єднували підприємства з виробництва товарів, їхнього продажу та надання транспортних послуг власними кораблями. Основним експортним товаром Одеського порту була пшениця. Її відправляли в Ліворно, Геню, Марсель, Трієст, Гібралтар, на Мальту, в Константинопіль, до Англії, Голландії, Бельгії, на Іонічні острови, до Греції й Австрії. Основним мето-

дом підприємців було проникнення на ринок виробників і споживачів. Висування керівного складу здійснювалося на основі родинності чи спільного походження. Керівники торгових домів належали до замкнутої групи підприємців, яка не втрачала етнічної самоідентифікації та негативно ставилася до змішаних шлюбів. Договірні стосунки, підкріплені зв'язками родинних зв'язків, нерідко виступали координатором торговельного обігу. Призначення співвітчизників або родинців на чільні посади філіалів торговельного підприємства забезпечувало тривалість діяльності торгових домів.

Серед відомих грецьких купців, які мешкали в Одесі в XIX ст. були родини: Інглезі, Калоеракі, Кумбарі, Манезі, Мавро, Раллі, Родонакі, Папахаджі, Папулови, Стаматі. Наприкінці століття їхня кількість збільшилася, серед купецької громади провідну роль почали відігравати Є. Ангеліді, Н. Арфано, В. Горголі, Л. Іоріні, М. Катаказі, Є. Кефелі, А. Кнері, М. Контаракі, Л.І. Курис, Н. Лазаріді, Я. Маразлі, Д. Маврокордато, П. Маврогені, К. Мангакі, Д. Марохуржі, В. Москвілі, К. Палеолог, С. Пападімітров, А. Пефані, А. Паподопуло, М. Севостопуло, Н. Скордвядлі, Д.Ф. Тавакі, А. Халзопуло, І. Хіанакі, А. Хрістіні, І. Хурмузі, Є. Чакні та інші [11].

Одним із найвідоміших був торговий дім братів Раллі. П'ятеро братів народилися на о. Хіос: Янніс (1785–1859), Августіс (1792–1878), Пандія (1793–1865), Томас (1799–1858) і Евстратіос (1800–1884). Перший філіал цього торгового дому був відкритий в Ліворно братами Яннісом і Евстратіосом. Тут служив також 16-річний Лука Раллі. У 1818 р. брати Раллі відкрили філіал свого дому також і в Лондоні. В Одесу Янніс переїхав в 1822 р. Тут він одружився з Лучією Сторні. Янніс багато подорожував і був відомою та шанованою людиною в місті. У 1828 р. брати Раллі відкривають філіал власного торгового дому в Одесі і саме Яннісу доручають керівництво ним [7]. Активна комерційна діяльність і успіхи в підприємстві сприяли тому, що в 1832 р. Янніса Раллі було обрано консулом Сполучених штатів Америки в Одесі. У листуванні англійських дипломатів неодноразово вказувалося на освіченість грецького купця щодо торговельних оборудок. У своїх звітах він ставив до відома американських підприємців дані про ціни та номенклатуру товарів внутрішнього ринку Росії. В 1835 р. Янніс Раллі подав клопотання про надання йому російського підданства та

зарахування до купецької гільдії. Того самого року клопотання було задоволене [7].

У 1837 р. філіали «Раллі-Лондон» і «Раллі-Аргентина» відкрили відділення в Криму під назвою «Ралліс-Ангелатос». У 1849 р. Кримське відділення стає філіалом торгового дому в Константинополі. Загалом, в XIX ст. брати Раллі мали відділення в Манчестері (Евратіос Раллі), Лондоні (Пандія Раллі), Константинополі (Томас Раллі), Марселі (Августіс Раллі), Одесі (Янніс Раллі) [8].

Основним принципом роботи філіалів була точність в доставці товарів. Вони торгували бавовною, спеціями, шкірою, вовною, цукром, металами, хлібом, жирами. Обсяги торгових угод були значними. Так, обіг внутрішньої торгівлі лише А. Раллі склав в 1853 р. близько 2 млн. крб.. У Янніса Раллі та Лувії Строні був син Стефанос, який одружився в Одесі з Еленою Яннопуллу. Випадкова смерть дружини залишила сиротами двох дітей подружжя, Янніса (1843–1870) і Олександра (1844–1874). Стефанос одружився вдруге з французженкою Марі Епіте, з якою в нього було семеро дітей. Продовжуючи справу батька, Стефанос дещо змінив напрямок комерційної діяльності торгового дому та від торгівлі зерном і промисловими виробами перейшов до торгівлі металевими виробами. Він, як і його батько, користувався повагою серед мешканців міста і був обраний громадським радником, почесним мировим суддею та мав інші поважні посади в органах управління Одеси. Його син Петро служив офіцером в царській гвардії. В 1895 р. родина вирішила виділити фінансові кошти для запровадження в Новоросійському університеті стипендії імені Петра Степановича Раллі [9].

Дочка останнього Лизавета вийшла заміж за державного радника і сенатора князя Олексія Лобанова-Ростовцева. Лише одна з дочок — Лувкія, продовжувала традиції власників торгових домів і вийшла заміж за Ахіллея Кумбарі, нащадка багатой грецької родини. Приклад змішаних сімей Раллі свідчить, що деякі нащадки грецьких родів поступово відходили від свого коріння та входили до дворянського стану Російської імперії. Після смерті Стефаноса його справу продовжив в 1901 р. син Павло. Він народився в Одесі в 1852 р., закінчив Новоросійський університет, був одружений із росіянкою родом із Сизрані Катериною Юрійовною та мав дочку Магдалену. Павло Раллі був великим землевласником, мав будинки та цукровий завод. Він також був президентом Одеського процентного банку та членом

Правління Одеського Облікового банку. Родина відома була благодійною діяльністю. У своєму маєтку на Поділлі Павло Раллі постійно запроваджував нові методи господарювання, організував лікарню для робітників, матеріально підтримував молодь, яка мала музичні здібності. Після смерті Павла Раллі в 1911 р. припинив своє існування одеський філіал торгового дому Раллі. Єдина його сестра Елені померла в 1923 р. в Одесі [10, с. 258].

Відомою в Одесі була також родина Родоканакі, вихідців із о. Хіос. У 1819 р. голова родини Еммануїл відкрив торгові дома в Смирні, Константинополі й Одесі. Головний філіал торгового дому Родоканакі, основним напрямком діяльності якого був вивіз зерна, був в Константинополі. Грецький купець направив свого сина Федора до Одеси та доручив йому керівництво філіалом. Брати Родоканакі ввозили до України вироби європейської промисловості, меблі, тканини, папір, а отримували через Одеський філіал зерно, тваринний жир, льон, вовну та інші продукти сільського господарства. У 1828 р. Федір Родоканакі одружився з Арієтою — донькою хіоського купця Хоми Галати. У 1834 р. грецьким урядом Федора Родоканакі призначено послом в Одесі. Це призначення зміцнило суспільне становище Ф. Родоканакі. З середини ХІХ ст. Федір Родоканакі стає власником суден і пароплавів. Основними маршрутами їхнього пересування були країни Західної Європи. В 1843 р. купець першої гільдії отримав звання комерційного радника [11].

Ф. Родоканакі користувався довірою з боку царського уряду. Одесити обрали Федора Родоканакі почесним громадянином Одеси за внесок в розвиток міста. У 1881 р. йому було надано ділянку землі поблизу Потапівського молу. Тут йому дозволили розташувати залізний пакгауз 8-9 сажнів заввишки та 3 сажні завширшки. Морські перевезення та зберігання товарів в порті відразу почали давати прибуток і вже за два роки було засноване велике пароплавання «Брати Родоканакі». Такі пароплави, як «Теодор Р.» (ємністю 246 тонн), «Євген Р.» (ємністю 353 тонни) та «Віра» (ємністю 532 тонни) були зареєстровані в Одесі та ходили під російським прапором [12].

Діти Федора Родоканакі продовжували традиції хіоських купців. Ефігінія вийшла заміж за одеського грецького купця Палью, сина Михайла Агелостоса й Аргетіс Петрококіну та поїхала з чоловіком до Марселю. Аріадна вийшла заміж за одеського купця Миколу Маврокордато, а Марія — за племінника Еммануїла Родоканакі. Єдиний син Перікліс народився в

1841 р. в Одесі та працював разом із батьком. Їм належали десять великих одеських підприємств, серед яких були млин, текстильна та шкіряна фабрики, пивоварня, фабрика з пошиву одягу, винні заводи та завод шампанських вин. Слід відзначити, що комерційні прибутки Родоканакі збільшувалися за рахунок промислових інвестицій [13].

Після смерті Федора Родоканакі в 1882 р. в володіння майном вступив Перикліс. У заповіті була висловлена воля, щоб син одружився з гречанкою з купецької родини, та він обрав собі за дружини Велиславну Борещьку, влову офіцера. Спадок Перікліса Родоканакі був величезним. Лише в Бессарабії він володів 41 тис. гектарів землі. Справи йшли успішно й Одеський торговий дім мав свої філіали в Севастополі та Ростові-на-Дону. Періклісу Родоканакі було надано титул спадкового дворянина, та грецький купець не мав дітей і не міг передати свій спадок нащадкам, як було передбачено в заповіті його батька. Після його смерті в 1899 р. філіал торгового дому Родоканакі припинив своє існування в Одесі.

26 липня 1831 р. в мешканця Одеси купця 1-ї гільдії Григорія Івановича Маразлі та його дружини Зої Федорівни народився син Григорій. Хрещеним батьком новонародженого був брат Зої Дмитро Федорович Маразлі. Григорій навчався в приватному пансіонаті Кнарі, а в 1850 р. закінчив юридичний відділ Рішельєвського ліцею [14].

Трудову діяльність юнак розпочав на Кавказі, де служив чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторові. По смерті батька в 1851 р. Г.Г. Маразлі став продовжувачем сімейної справи, яка була пов'язана з торгівлею. Після завершення Кримської війни він став вкладати гроші в власність і промисловість. Так, в книзі реєстрації податків за 1873 р. було зазначено, що Г.Г. Маразлі володів більше, ніж 12-ма маєтками. Він успішно поєднував комерційну діяльність із участю в міському управлінні: був гласним міської Думи, старшиною власників будинків, членом міської управи, а в 1873 р. був обраний заступником міського голови [15].

Іншим важливим торговельним центром, де зосередилися грецькі купці, було місто Маріуполь, яке з кінця XVIII ст. стало місцем, де зішлись сухопутні та морські торгові шляхи. Щорічно в місті проводилися 4 ярмарки, куди звозилися товари з різних регіонів України, Росії, Криму. Основним товаром на ярмарках була риба та продукти її переробки. Місто відігра-

вало важливу роль у зовнішній торгівлі Російської держави. Основним предметом експорту була пшениця «арнаутка». Закуплену на маріупольських ярмарках рибу везли через всю Україну до Польщі та Молдавії, а пшеницю, ячмінь та інші зернові культури відправляли через маріупольський порт на іноземних купецьких суднах до Греції, Туреччини, Італії та балканських держав. Основними предметами імпорту були грецькі вина, ізюм і суші фрукти з Османської імперії [16, с. 165].

Особливе значення для міста відігравала торгівля зерновим хлібом, яку зосередили в своїх руках іноземні, в основному, італійські купці. Поступово з приазовського ринку їх почали витіснити російські та місцеві комерсанти [1, с.165]. Так, в середині XIX ст. в Маріуполі були відкриті великі торгові доми, що належали грецьким купцям Ф. Родоканакі, А. Палеологу, Д. Петрікокіно й А. Хараджаєву [7, с. 312].

Родоначальником династії маріупольських купців Хараджаєвих був Антон Костянтинівич Хараджа, який прибув до Маріуполя разом із іншими греками з Кримського ханства в 1778–1780 рр.. А.К. Хараджа мав родину та був досить багатою людиною в Криму. Та в Маріуполі він втратив багатство, був записаний в мішани та невдовзі помер. Сини А.К. Хараджі були підприємливішими і, нагромадивши капітал, поновилися в купецькому стані. Найуспішнішим у торгових справах був Давид Антонович. А його син Олександр Давидович Хараджаєв відкрив торгову контору, що займалася скуповуванням зерна в навколишніх селах і продажем його за кордоном. Для розширення торгових зв'язків О.Д. Хараджаєв придбав більше десятка невеликих парусних суден і пароплавів. Зростанню капіталу родини сприяло нове піднесення морської торгівлі на Чорному й Азовському морях після завершення Кримської війни. В цей час через Маріупольський порт щорічно вивозилися великі партії пшениці, ячменю, сучасного та лляного насіння та інших товарів, вартість яких у 60-х роках складала близько 5 млн. крб. [16].

Син Олександра Хараджаєва, Давид Олександрович розвивав справу батька й швидко досяг успіхів у всіх сферах діяльності. Ним було організовано хлібну контору, що діяла в сусідніх Олександрівському та Бахмутському повітах, де були створені закупівельно-насіпні пункти. Для зберігання великих партій зерна в новому Маріупольському порті в 1889 р. Д.А. Хараджаєв побудував великі склади. У 1910 р. у зв'язку з розширенням хлібної торгівлі в Маріуполі було відкрито това-

рну біржву та купці обрали Д.А. Харалжаєва головою біржевого комітету і головою його арбітражної комісії.

Д.А. Харалжаєв як найбільший експортер зерна з краю був представником Маріуполя на різних з'їздах і нарадах із хлібної торгівлі та входив до складу повітового та губернського комітетів із потреб сільського господарства [16].

Зберігся перелік суден, що належали родині Харалжаєвих [16].

№ п/п	Назва	Тип	Порт приписки	Власник
1.	«Агіос Георгіос»	Шхвна	Маріуполь	О. Харалжаєв
2.	«Анастасія»	Гулета	Маріуполь	Д.О. Харалжаєв
3.	«Далмат»	Шхвна	Маріуполь	Д.О. Харалжаєв
4.	«Лесна»	Шхвна	Миколаєв	Д.О. Харалжаєв
5.	«Єлизавета»	Шхвна	Темрюк	Д.О. Харалжаєв
6.	«Меридіан»	Трембак	Маріуполь	Д.О. Харалжаєв
7.	«Мілі Мімбелі»	Шхвна	Маріуполь	О. Харалжаєв
8.	«Свята Надія»	Бот	Маріуполь	О. Харалжаєв
9.	«Святий Миколай»	Шхвна	Маріуполь	О. Харалжаєв
10.	«Слов'янка»	Шхвна	Маріуполь	Д.О. Харалжаєв
11.	«Вданий»	Трамбак	Маріуполь	Д.О. Харалжаєв
12.	«Петінве»	Баржа	Маріуполь	Д.О. Харалжаєв
13.	«Олександр»	Буксир	Маріуполь	Д.О. Харалжаєв
14.	«Інженер Авдаков»	Товарний пароплав	Маріуполь	Нашадки О.Д. Харалжаєва

Інший грецький купець Купа в 60-х р. XIX ст. був звичайним службовцем торгового дому Севасопуло в Одесі, а наприкінці XIX ст. став власником одного з найбільш миколаївських торгових домів. Представники родини Купа опинилися в Росії в середині XIX ст. в час значних змін в світовій хлібній торгівлі. Більшість їхніх співвітчизників під тиском вкрай несприятливих змін згорнула свою торгову діяльність на півдні України. В період двохрічного ембарго, накладеного Росією під час Кримської війни (1853–1856 рр.), країни Європи змушені були шукати нові джерела постачання зерна. Тимчасові поставки з Єгипту, Іспанії, Туреччини не могли задовольнити їхні потреби. Тривав пошук експортера, рівного Росії за можливостями.

Після завершення громадянської війни 1861–1865 рр. і початку так званої «першої сільськогосподарської революції» в

Америці». США досягли небувалого прогресу в виробництві зернових. Зростання темпів виробництва за рахунок його механізації, зменшення вартості сільськогосподарського виробництва дали змогу США суттєво знижувати ціни на своє зерно. Американська пшениця була не лише дешевою, а й сортовою — кращої якості, ніж із Росії. Морські перевезення з Америки до Європи здійснювалися гігантськими вітрильниками-кліперами. Маючи велику місткість, вони були зручним і дешевим транспортом для насипних вантажів. З 1840 до 1887 рр., коли обсяг виробленої сільськогосподарської продукції в Росії подвоївся, в США він збільшився в 4 рази: обсяг сільськогосподарського виробництва Росії збільшився з 248 млн. англ. лір до 543 млн. лір, в той час, як в США — з 184 млн. до 776 млн. лір [16, с. 171].

Вихід американської пшениці на ринки Європи був одним із чинників, що призвели до значних змін в складі південноукраїнських фірм-експортерів пшениці. Після Кримської війни кількість грецьких торгових домів тут поступово зменшувалася. Окремі грецькі історики вважають, що цьому сприяла позиція керівництва європейських підрозділів родинних підприємств. Із зменшенням прибутків діяльність філій грецьких міжнародних домів в Південній Україні згорталася, або припинялися статутні норми економічних відносин між структурними одиницями підприємства: інколи проводилася реорганізація, в інших випадках філії відокремлювалися від головного підприємства. Так, майже одночасно торгові дома Стефана Раллі, Федора Родоканакі та Олександра Заріфі перестають функціонувати як гілки одноіменних міжнародних підприємств. Між іншим, керівники цих філій, купці 1-ї гільдії, залишаються на Півдні України. Проте їхня комерційна діяльність після реорганізації вже не залежить від родинного багатofilійного підприємства.

Окрім того, в 70-х рр. XIX ст. спробу зруйнувати грецьку монополію в експорті зерна на Півдні України роблять єврейські комерсанти. Міцніють і збільшують обороти єврейські торгові дома Рафаловичів, Ефрустів тощо, тоді як грецькі «колоси» експортної торгівлі зерном починають згортати свою діяльність в портах Чорного моря. В Одесі, де панування греків в експорті зернових тривало понад півстоліття, на зменшення прибутків від хлібної торгівлі грецькі негодіанти відреагували по-різному. Деякі згорнули діяльність підприємств (торговий дім «Брати Раллі»), інші змінили спеціалізацію, почали вкладати капітал в нові галузі промисловості та банківську справу

(Ф. Родоканакі). Але значна частина грецьких підприємств, не зважаючи на втрату позицій у галузі, не припинила експортну торгівлю зерном у місті (Вучина, Мавро, Папулов, Склавіс та інші). Так, торговий дім Мавро, що протягом кількох десятиріч входив до десятки найбільших одеських фірм-експортерів, у 1886 р. займав лише 17 місце.

Значна частка торгових домів із тих, що залишилась у хлібній експортній торгівлі, в останній третині ХІХ ст. перемістилась до Миколаєва (Зігомала, Склаву, Севастопуло, Скараманга, Купа та інші). На гроші, зароблені в Україні зусиллями братів Купа у 1882 р. у м. Пірей було засновано родинне підприємство «Механічні майстерні Ахілеас С. Купа та брати» [16, с. 175].

Таким чином, огляд життєвого шляху найвидатніших грецьких родин минулого доводить, що грецькі підприємці відігравали велику роль у розвитку зовнішньої торгівлі України та Росії. Саме вони задавали тон у внутрішній і зовнішній торгівлі та завдяки їхнім зусиллям змінювалися традиційні економічні зв'язки України з іншими країнами світу та Грецією зокрема. Видатні вихідці з Еллади Д. Харалджаєв, О. Родоканакі, Г. Маразлі та інші допомагали українцям налагодити торгівлю та передавали власний досвід ведення справ. Грецькі купці були також і діяльними мепенатами та активно займалися благодійністю.

1. *Терентьева Н.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). – К.: Аквілон-Пресс, 1999. – 350 с.

2. *Терентьева О.* Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність (кінець ХУІІІ – середина ХІХ ст.). – К., 2003.

3. *Дмитрієнко М., Литвин В., Ясь О.* Греки на теренах України. – К., 2000.

4. *Чернихін Є.* Ніжинське грецьке братство: джерела та історіографія. – К., 1998.

5. *Браун Ф.* О внешней торговле Новороссийского края. – Б.м.д.в. – С. 361.

6. *Парадисопулос С.* Коммерческая деятельность греков Одессы в ХІХ в. // Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. – Т. 1. – Ч. 1. – Маріуполь, 1999. – С. 199.

7. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 4. – Оп. 11. – Спр. 980. – Арк. 20. – С. 20.

8. Harlaftis Gelina. A History of Greek-Owned Shipping. London-New-York, 1996. Plate 1.

9. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 8. – Спр. 57.

10. *Herlihu Patricia.* Odessa: A history. 1794–1914. Harvard Ukrai-

nian Research Institute.. 1986. P.258–259.

11. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 1 а. – Спр. 411. – Арк. 4. – С. 4

12. ДАОО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 1. – С. 1.

13. ДАОО. – Спр. 388. – Арк. 17. – С. 17.

14. *Михневич И.* Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1812 по 1857 г. – Одесса, 1857. – С. 112.

15. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должност-ных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1875 г. – Ч. II. – СПб.. 1875. – С. 286.

16. Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні ХУІІ-ХІХ ст. Історико-біографічні нариси. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2001. – 340 с.

17. Г. Маривполь и его окрестности. Отчёт об учебных экскурсиях Маривпольской Александровской гимназии. – Маривполь: Изд-во Почётного попечителя Д.А. Хараджаева, 1892. – С. 309, 312.